

УДК 94 (477) «175/1802»: 37.108

В. Л. Маслійчук
Східноукраїнська філія Міжнародного Соломонового університету

СПОДІВАНА ПЕРШІСТЬ, ЩЕ РАЗ ПРО ПИТАННЯ ПРО ПЕРЕДІСТОРІЮ ЗАСНУВАННЯ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (ЗАПІЗНИЛА, АЛЕ НЕОБХІДНА РЕПЛІКА)

Заснування першого на підросійській Україні Харківського університету 1804 р. до цього часу є питанням для історичних дискусій. Однак вибір Харкова як міста для університету був обґрунтованим. Попередні проекти щодо університетів на території України не були наслідками освітніх реформ і були нереалізованими. Успіх імперських ініціатив, у тому числі і освітніх, на території Слобідської України, геополітичне розташування Харкова уже визначило роль цього міста в українській історії.

Ключові слова: Харківський університет, Російська імперія, реформи, проекти університету, Харків, Гетьманщина, Слобідська Україна, національний наратив, Просвітництво.

Основание первого университета на территории Украины в составе Российской империи в Харькове в 1804 г. и сейчас есть предметом для дискуссий историков. Но выбор Харькова как города для университета был обоснованным. Предыдущие проекты университетов на территории Украины не были последствиями образовательных реформ и не были реализованными. Успех имперских инициатив, в том числе образовательных, на территории Слободской Украины, геополитическое расположение Харькова уже определяло роль этого города в украинской истории.

Ключевые слова: Харьковский университет, Российская империя, реформы, проекты университетов, Харьков, Гетманщина, Слободская Украина, национальный нарратив, Просвещение.

The establishment of the first in Ukraine, during the Russian rule, Kharkiv University in 1804 so far is a matter for historical debates. However, the choice of the city of Kharkiv for the University was reasonable. Previous similar projects to found Universities in Ukraine, as not connected with proper educational reforms, were often unrealized in nature. Success of imperial initiatives, including education in the Sloboda Ukraine and Kharkiv geopolitical location, has defined the role of the city in Ukrainian history.

Keywords: Kharkiv university, Russian Empire, reforms, the university projects, Kharkiv, Hetmanat, Sloboda Ukraine, National Narrative, Enlightenment.

У 1995 р. в харківському історико-археологічному щорічнику «Древности» з'явилася невелика стаття Володимира Дятлова та Олександра Коваленка «Несподівана першість, або про передісторію заснування Харківського університету». Ця публікація стала певною мірою засадничою щодо низки питань, оскільки виразно засвідчувала національне бачення української історії з її тяглістю від козацької державності до політичних прагнень українства початку ХХ ст. і далі.

Дослідивши проекти «лівобережного українства» з 1760 до 1805 рр. стосовно організації університету в одному із міст Лівобережної України (Гетьманщини), автори розвідки дійшли висновку, що царат не йшов назустріч подібним ініціативам, «вихолощував ідею» питанням матеріального забезпечення, використовував ці проекти для своїх секуляризаційних ініціатив і врешті: «царський уряд нав'язав-таки українському суспільству свої правила гри. Університет було засновано тільки тоді, коли опозиційні автономістичні настрої нащадків козацької старшини вщухли, а сама ідея високої школи втратила колишнє політичне, національно-державне звучання. Створений на терені, який ніколи не жив самостійним життям, університет мав стати «вогнищем» російської культури в Україні...» [4, с. 88].

© Маслійчук В. Л., 2014

Такий сюжет не є новим у вітчизняній історіографії. Приміром, один із попередників наших дослідників [11; 12] – учень Михайла Грушевського Лев Миловидов зазначав, що Харківський університет – «одинадцятий проект організації вищої світської школи на Україні» [12, с. 66]. Утім, тут упадає в око специфіка логічної побудови, коли сам проект прирівнюють до реалізації, а поодинокі проекти порівнюють зі спланованою імперською реформою освіти 1802–1804 рр.

Водночас важливо визнати той факт, що друга половина XVIII ст. – час кризи класичного університету й пошуку шляхів до змін. Для багатьох тогочасних мислителів, і зокрема для імператриці Катерини Другої, університет апіорі асоціювався з рутиною, «латинщиною» і взагалі з неправильною структурою. Скажімо, імператриця в листі до Вольтера 1769 р. негативно висловлювалася щодо загального стану університетів у Західній Європі [14, с. 455]. Тож, під цим оглядом, прагнення створити інакшу «школу» були доволі характерні [Див., наприклад: 1, с. 183–201].

У цей період у Російській імперії з'явилася велика кількість проектів, незрідка дуже перспективних, які були на часі, а подекуди навіть випереджали західноєвропейські ініціативи. Однак їхня реалізація була нездійсненною або виразно спотворювалася. Саме це й наклало негативний відбиток на «екатерининську епоху» в баченні провідних російських істориків.

Цей момент слід врахувати, не применшуючи при тому репресивної функції імперії та її боротьби із автономізмом. Від появи Московського університету 1755 р. до зазначеної освітньої реформи початку XIX ст. на території імперії не було відкрито жодного університету, незважаючи на численні регіональні проекти чи ініціативи вчених і дворян-просвітителів. Тут «Малоросія» не є винятком, хоч віддамо належне цілеспрямованості «малоросійського шляхетства» та вкажемо на постачання кадрів для освітніх імперських реформ саме із середовища нащадків козацької старшини [деталі в роботах: 1; 14; 18].

Питання освіти було нагальним для всієї імперії й виявлялося на різних рівнях. Спостерігалися спроби надати церковному навчанню світськості. У православних закладах (Київській Академії, Харківському, Переяславському, Чернігівському колегіумах) – провідних на підросійських українських землях того часу – запроваджувалися світські дисципліни. Старі навчальні заклади прагнули використати як базу для нових освітніх проектів.

Для розуміння тогочасних процесів у цій царині важливою є і непослідовна училищна реформа 1786 р., передусім ідеться про особливості її реалізації на територіях колишньої Гетьманщини та слобідських полків і запровадження світських училищ.

У контексті освітніх ініціатив доби прикметним постає і проект Катеринославського університету (1784–1794 рр.), який переважно обминається історіографією, попри те, що він був майже реалізованим [14, с. 650–651; 13, № 16439, с. 684; 17, с. 32–38].

Грандіозний за задумом і мізерний за фактом Катеринослав виявився наприкінці XVIII ст. типовою пам'яткою правління імператриці. Постанова тут університету в часі менш віддаленому від гетьманського автономізму, якщо порівнювати з Харковом, – могло б абсолютно змінити українську інтелектуальну історію, а можливо, і політичну культуру.

Однак, найголовніше, поза увагою багатьох дослідників залишився сам Харків і, власне, «харківські проекти». Беручись до їхнього розгляду, слід насамперед відмовитися від політизованої ідеї національної історіографії про «терен, який ніколи не жив самостійним життям». Територія Слобідської України мала свою політичну історію й не завжди однорідну стосовно імперського центру, що викликало певне захоплення в такого знаного діяча українського національного руху, як Михайло Драгоманов [3, с. 101–102]. Так само неоднорідною ця політична складова була і щодо Гетьманщини.

Відсутність гетьманського консерватизму відіграла важливу роль для політичної історії цієї частини України. На думку Івана Лисяка-Рудницького, саме те, що місцева еліта не мала політичних амбіцій, «автономістичного баласту» Гетьманщини, і визначило принадність Харкова для майбутнього університетського міста [8, с. 207].

Але в нашому випадку цікавішими виявляться освітні ініціативи й роль Харкова в їхній реалізації. Поза увагою дослідників залишився цікавий факт існування в місті «додаткових класів». Виникнення цього навчального закладу пов'язане із загальним перебігом реформ російського уряду щодо скасування слобідських козацьких полків та інтеграції регіону до імперії. Спроби прив'язати «класи» до Харківського колегіуму були не цілком вдалим. Упродовж 1768-1789 рр. «додаткові класи» (казенне училище) функціонували як перший у підросійській Україні окремий світський заклад, переживши низку трансформацій і, знову ж таки, взаємовпливів із колегіумом. Слід визнати, що робота «класів» мала певний успіх [6; 10]. Вихованці переважно поповнювали лави чиновництва, а дехто увійшов в історію як непересічна постать. Так, Іван Тривога (Тревогін) став відомим у 80-х рр. XVIII ст. через свій авантюрний проект «імперії знань», центр якої мав знаходитися саме в Харкові [7, с. 325], а Роман Цебриков – своїми численними роботами та перекладами, зокрема творів Імануїла Канта російською [Див.15].

Вдалою можна вважати й реалізацію на території колишніх слобідських полків і в самому Харкові училищної реформи 80-х – 90-х рр. XVIII ст. Перетворення Харківського колегіуму на вузькостановий священицький заклад розв'язувало значним чином питання й потребу секуляризації та створення нового навчального закладу, проте участь випускників колегіуму в освітніх проектах є незаперечною. Усе це стало доброю передумовою просвітницького експерименту.

Певну роль тут відіграли також інші чинники. Саме Харків почав посутньо відрізнятися від інших міст губернії уже в 70–80-ті рр. XVIII ст., кількість приїжджого населення тут була доволі вагомою, соціальні процеси виразнішими, увага до освіти істотною [2, с. 402-432; 9, с. 235-237, 365]. Значне пожвавлення в розвитку міста викликали наслідки російсько-турецьких воєн та колонізація степової України. До того ж, воно мало зручне розташування на перехресті шляхів зі столиць до Криму й на Кавказ. Геополітичні реалії робили з Харкова, як і з іншого віддаленого міста – Казані, важливий центр.

На нашу думку, вихід поза межі українських сучасних кордонів і погляд на Харків в руслі загальноімперських реформ дозволить зробити чимало відкриттів. І не лише щодо постанови «розтятих ідентичностей».

Слід зазначити, що Харків був не пристосованим для університету, утім, напевно чи яке інше місто колишньої Гетьманщини і навіть Київ могли вважатися пристосованими для університетських садів та лабораторій чи мати гарні помешкання для запрошеної професури. Однак при докладному аналізі вибір імперських властей і академічної спільноти виявиться пояснюваним і не випадковим. Усе це наслідок не лише геополітичних рішень, але й досвіду попередніх просвітницьких ініціатив.

Наразі я би підтримав думку про перебільшену роль, яка відводиться постаті Василя Каразіна та, власне, місцевій спільноті [Див. дискусійний погляд: 5, с. 99-131]. Події довкола відкриття університету в Харкові доволі складні, а подекуди й суперечливі. Але, толеруючи національне бачення, мені дуже імпонує думка Іллі Тимковського, місцевого виконавця просвітницьких освітніх реформ початку XIX ст. родом із «Гетьманщини»: «желание многих, чтобы университет вместо Харькова, учрежден был в Полтаве, как иных – в Чернигове. Без сомнения, такое заведение сделало бы честь малороссиянам, которые издревле честь любили, и привлекая к себе юношество и целые фамилии, принося более 100 тыс. годового расхода, послужило бы к обогащению и украшению города своего... И к чему Малороссии простирать соперничество свое на место университета? Он учреждается близ ея и в крае, населенном ея племенами; несравненно приятнее обратит ей соревнование свое на содействие видам Государя Императора к воспитанию юношества» [16, с. 390].

Створення університету в Харкові долало вузькі кордони «Малоросії», змушувало звернути увагу на широкі терени, заселені «її племенами». Таке географічне «просвітницьке» бачення вже поставало основою для відкриття «народу» із подоланням вузьких регіональних політико-правових меж. Тут слід визнати рацію й за національним баченням історії, однак його телеологічність знову ж підтверджує, що український національний рух у Російській імперії пішов

саме таким шляхом. Засновковий для модерного національного руху український романтизм зародився в Харківському імператорському університеті, як і перші в Російській імперії модерні політичні українські проекти кінця XIX – початку XX ст. – «Братство тарасівців» та Революційна українська партія – чітко пов'язувалися з харківським студентським середовищем далеким від громадських ідей і «драгомановщини». Власне, освітня проблематика для цього руху виявилася надто важливою, щоб постійно наголошувати на ній.

Література

1. Андреев А. Ю. Российские университеты XVIII – первой половины XIX в. в контексте университетской истории Европы / А. Ю. Андреев – М. : Знак, 2009. – 648 с.
2. Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. – Х., 1905. – Т. 1. (XVII – XVIII вв.). – 572 с.
3. Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764–1880) / М. Драгоманов – Л. : Літопис, 2007. – 278 с.
4. Дятлов О. В. Несподівана першість, або питання про передісторію відкриття Харківського університету / О. В. Дятлов, О. Б. Коваленко // Древности. – 1995. – С. 88-91.
5. Кравченко В. Університет для України / В. Кравченко // Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011. – С. 87-132.
6. Кук В. С. Харківські школи – колегія та додаткові класи / В. С. Кук // Український історичний журнал. – 1970. – № 7. – С. 97-101.
7. Курмачева М. Д. Крепостная интеллигенция России. Вторая половина XVIII – начало XIX века / М. Д. Курмачева. – М. : Наука, 1983. – 352 с.
8. Лисяк-Рудницький І. Каразин і початки українського національного відродження / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – С. 203-220.
9. Маслійчук В. Неповнолітні злочинці в Харківському намісництві / В. Маслійчук. – Х. : Харківський приватний музей міської садиби, 2011. – 448 с.
10. Маслійчук В. «Новоприбавочные классы»: спроба світського навчального закладу у Харкові 1765 – 1775 рр. / В. Маслійчук // Київська академія. – 2013. – Вип. 11. – С. 137-153.
11. Миловидов Л. Проекти університету у Києві у другій половині XVIII ст. / Л. Миловидов // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – К., 1930. – Т. I. – С. 295-306.
12. Миловидов Л. Проекти вищої школи на Чернігівщині (1760–1803 рр.) / Л. Миловидов // Записки Чернігівського наукового товариства. – Чернігів, 1930. – Т. 1. – С. 65-89.
13. Полное собрание законов Российской империи. – СПб, 1830. – Т. XXII. – 1002 с.
14. Рождественский С. В. Очерки по истории систем народного Просвещения в России в XVIII – XIX ст. / С. В. Рождественский. – СПб., 1912. – Т. 1. – 680 с.
15. Цебриков Р. М. Путешествие из Петербурга в Харьков / Р. М. Цебриков. – Х., 2013. – 236 с.
16. Шугуров Н. Илья Федорович Тимковский, педагог прошлого времени / Н. Шугуров // Киевская старина. – 1891. – № 9. – С. 375-406.
17. Яворницкий Д. И. История города Екатеринослава / Д. И. Яворницкий. – Днепропетровск, 1996. – 277 с.
18. Kusber Jan. Eliten- und Volksbildung im Zarenreich während des 18. und in der ersten Hälfte des 19 Jahrhunderts. Studien zu Diskurs, Gesetzgebung und Umsetzung/ Jan Kusber – Stuttgart, 2004. – 497 s.